

Straatmuziek in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden

*'Heer Halewijn zong een liedekijn,
Al die dat hoorde wou bij hem zijn.'*

Nederlands volkswijsje uit de vroegmoderne tijd, opgetekend in 1830.

Silke Meijers (s4141288)

1 Augustus 2015

Bachelorscriptie

Begeleider: Dr. D. Lyna

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Status Quaestionis	5
Beschavingsoffensief	8
Straatmuzikanten	11
Volkswijsjes	14
Overheidsbeleid: Straatmuzikanten in de Republiek	16
Overheidsbeleid gedurende de eerste fase van het beschavingsoffensief	17
Overheidsbeleid gedurende de tweede fase van het beschavingsoffensief	18
Conclusie	22
Literatuurlijst	24
Primaire bronnen	27
Afbeeldingen	29

*‘Al wat men noemen kan,
Van Boekjes of van Liedjes,
Dat vind men by de Man:
Hy is geheel Beleeft
En Vriendelyk in 't Spreken,
Men ziet hem 's Morgens vroeg,
Tot 's Avonds toe Braveeren,
Men ziet hem 's Morgens vroeg,
Tot 's Avonds laat genoeg;
De Vriend verzuimt geen tyd,
Maar is Daagelyks vol vlyt.’*

Fragment uit een lied op de melodie van

‘De Poen die is Verhaard’

Uit:

*De vrolyke kramer met Klyn Jans plezierig en vermakelyk
Mars-Dragend Hondje (Amsterdam, 11e druk), 33 – 35.*

Inleiding

In de vroegmoderne tijd bestond een druk verkeer van reizende gezelschappen en individuele nomaden, die vele vormen van volkscultuur met zich meedroegen. Onder hen bevond zich een groep artiesten, veelal muzikanten, liedverkopers en straatzangers. In een poging deze niet altijd als geciviliseerd beschouwde uitingen van de volkscultuur te laten verdwijnen, begon in de zestiende eeuw een beschavingsoffensief, dat trachtte ‘*popular culture*’, de cultuur van de non-elitaire, ‘ondergeschikte’ klassen, uit te bannen.¹ Twijfelachtige wijsjes met een dubbele moraal en schandelijke liederen over gezagsdragers werden in de loop van de zestiende eeuw steeds vaker veroordeeld door zowel de hogere klassen als de christelijke kerken.² In religieuze preken refereerden priesters aan hemelse straffen die voor zangers van schunnige liedjes in het bijzonder werden uitgekozen.³ De elite besloot dat er maatregelen nodig waren om deze uitingen in te dammen en initieerde daarom het omvangrijke – doch niet altijd succesvolle – beschavingsoffensief.⁴ Deze hervorming van de volkscultuur kende in de zeventiende en achttiende eeuw een heropleving, die echter in de verschillende delen van Europa in wisselende gradaties werd geuit.⁵

In dit onderzoek worden gearchiveerde ordonnantiën, wetsartikelen en juridische notulen uit de vroegmoderne Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden gebruikt als bronmateriaal. Het doel is om aan de hand van tijdens het beschavingsoffensief uitgevaardigde overheidsmaatregelen te onderzoeken in hoeverre er spanning was tussen volks- en elitecultuur en wat de gevolgen van deze spanning waren voor de positie van de vroegmoderne straatmuzikant. Wie de volkscultuur wilt indammen en controleren moet daartoe immers maatregelen treffen, waaronder het verbieden van bepaalde gedragingen, samenkomsten en feestelijke losbandigheden.⁶ Mede op deze wijze zouden moderne historici de gevolgen van de kloof tussen elite- en volkscultuur voor de werkzaamheden van straatmuzikanten in beeld kunnen brengen.

Men dient tijdens het lezen van dit stuk niet uit het oog te verliezen dat de groep ‘straatmuzikanten’ zoals wij deze tegenwoordig kennen nog niet bestond. Desondanks zijn er

¹ Peter Burke, *Popular culture in the early modern period* (Farnham, 2009), 289 - 386.

² Annemieke Houben, *Vieze liedjes uit de zeventiende en achttiende eeuw* (Nijmegen, 2015), 11 - 14.

³ Boëtius Adamsz. Bolswert, *Duyfkens ende Willemynkens pelgrimie tot haren beminden binnen Ierusalem* (Antwerpen, 1627).

⁴ Jan Arie Frederik de Jongste en Juliette Germaine Roding, *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum, 1999), 8 - 12.

⁵ Burke, *Popular culture*, 322 - 334.

⁶ Edward Muir, *Ritual in early modern Europe* (Cambridge, 2005), 34 - 38.

talloze voorbeelden bekend van mensen die leefden van de muziek. Deze maatschappelijke groep zal in dit stuk als ‘straatmuzikanten’ worden aangeduid. Zij traden bijvoorbeeld op voor elite gezelschappen of trokken in gezelschappen rond, waarbij zij in diverse steden liederen voordroegen.⁷ Zij begeleidden zichzelf op eenvoudige instrumenten en droegen zo bij aan de verspreiding van volkswijzen en nieuws uit alle windstreken. Deze nieuwsfeiten werden overigens – vanuit artistiek of commercieel oogpunt - gretig vermengd met roddels, legendes en sprookjesverhalen.⁸ Straatmuzikanten waren zodoende zowel muzikant als zanger⁹, maar de door de elite minder begunstigde straatmuzikanten werden door de gezagsdragers ook dikwijls als zwervers, bedelaars en vagebonden beschouwd.¹⁰

Het leven van de vroegmoderne straatmuzikant kon aldus een compositie vol criminaliteit, vermaak, risico, waardering, wetgeving en het omzeilen hiervan zijn. Zoals uit dit onderzoek zal blijken zat het beschavingsoffensief hen vermoedelijk regelmatig op de hielen. Juist deze elementen maken het omschrijven van deze verzameling van vagebonden, gelukszoekers en artiesten een uitdaging.

⁷ Peter Louis de Grijp en Martine de Bruin, *De kist van Pierlala: Straatliders uit het geheugen van Nederland* (Amsterdam, 2006), 7 - 10.

⁸ Houben, *Vieze liedjes*, 7 - 18.

⁹ T. Dekker, H. Roodenburg en G. Rooijackers, *Volkscultuur: Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen, 2000), 337 – 379.

¹⁰ Florike Egmond, *Op het verkeerde pad: georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden, 1650 – 1800* (Amsterdam, 1994), 99 - 101.

Status Quaestionis

Volkscultuur – en meer specifiek het volkslied – zijn de meest pure vorm van cultuur die een mens met zich kan meedragen, schreef de Duitse filosoof Johann Gottfried von Herder.¹¹ Herder verzamelde tussen 1775 en 1807 volksliederen uit vele landen, om deze in meerdere bundels uit te geven.¹² De wetenschapper uit de Romantiek legde, door het idee van meerdere ‘culturen’ op te werpen, een basis voor de latere gedachte rondom volks- en elitecultuur. Volgens Herder manifesteerden culturen zich in verschillende naties en periodes, maar ook in verschillende economische en sociale groepen. De basis bleef echter altijd de volkscultuur, de culturele ‘oervorm’. Later in diezelfde zeventiende eeuw werden ook termen als ‘grote traditie’ en ‘kleine traditie’ geïntroduceerd en verder uitgewerkt.¹³

Voortbouwend op onder meer uitdiepend onderzoek verricht door Herman Felix Wirth¹⁴, Richard Vankenhove en Adhemar Lepage¹⁵, omschreef historicus Robert Redfield in de vroege jaren zestig van de twintigste eeuw de wederzijdse beïnvloeding van de grote traditie (cultuur die men vond in tempels en op scholen) en de kleine traditie (de onbewuste cultuur, die onder het volk van elke samenleving terug te vinden was).¹⁶ Hierbij bracht hij een duidelijke tweedeling tussen de klassen aan, waarbij hij elke klasse haar eigen traditie toebedeelde. Robert Muchembled nam deze tweedeling in de jaren zeventig mee in zijn onderzoek, door veel aandacht te schenken aan de rol van de overheid in de vorming van volkscultuur.¹⁷ Muchembled verkondigde in het uitvoerige werk over culturele uitwisseling in vroegmodern Europa zijn visie dat overheidsmaatregelen de volkscultuur veranderen en hiermee de elite de basis legde voor de volkscultuur.

Door het aanbrengen van een duidelijke scheiding tussen elite- en volkscultuur legde Redfield echter ook de basis voor de latere theorie van Peter Burke, die een asymmetrisch element aan het geheel toevoegde.¹⁸ Peter Burke en Roger Chartier, beiden actief vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw, reageerden met hun nieuwe visies op het idee rondom volkscultuur dat in de jaren 1960 nog werd uitgedragen.¹⁹ Waar men eerder betoogde dat de

¹¹ Tj. W. R. de Haan, *Volkskunst der lage landen* (Amsterdam, 1965), 115 - 117.

¹² J.G. Herder, *Sämtliche Werke* (Hildesheim, 1967).

¹³ Burke, *Popular culture*, 7 - 15.

¹⁴ Herman Felix Wirth, *Der Untergang des Niederländischen Volksliedes* (Den Haag, 1911).

¹⁵ Richard Vankenhove en Adhémar Lepage, *Het volksleven in het straatlied* (Gent, 1932).

¹⁶ Robert Redfield, *The little community and peasant society and culture* (Chicago, 1960), 5 - 80.

¹⁷ Robert Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne: XVe-XVIIIe siècles* (Parijs, 1978).

¹⁸ Burke, *Popular culture*, 7 - 15.

¹⁹ Bernard Capp, ‘Popular culture(s)’, *The European world 1500 – 1800: An introduction to early modern history* (Abingdon, 2009), 215 - 224.

elitecultuur de dominante cultuur was en haar kenmerken overdroeg aan de ontvangende cultuur, de volkscultuur, weerspreken zowel Burke als Chartier deze kijk.²⁰

Burke stelde dat culturele hegemonie en daaraan verwante *top-down* relaties, die onder meer Muchembled hanteerde, achterhaald waren door recentelijk ontdekte feiten. Nieuwe visies werden ontwikkeld op basis van recent vergaard bronmateriaal en de twee historici introduceerden de '*bottom up*'-benadering, waarbij sociale geschiedenis 'van onderop' werd onderzocht.²¹ Volkscultuur werd niet langer gezien als monolithisch of homogeen, zoals eeuwen eerder bij Herder. Men beschouwde de populaire cultuur vanaf deze onderzoeken als in hoge mate verschillend van en zeer divers beïnvloed, maar niet gevormd, door de elitecultuur.

De stelling die Peter Burke uitdroeg in zijn hoofdwerk over vroegmoderne volkscultuur was de opvatting dat de relatie tussen volkscultuur en elitecultuur *fuzzy* genoemd kan worden.²² De elite nam deel aan bepaalde aspecten van de volkscultuur en zodoende kan een studie naar één van beiden slechts worden gedaan aan de hand van interactie tussen de twee vormen.²³ Burke sprak daarom over de vroegmoderne elite als een 'biculturele volksklasse'.²⁴ De nadruk binnen dergelijk onderzoek moest worden gelegd op de overeenkomsten en overgedragen aspecten van beide culturele uitingsvormen en daarmee op hun asymmetrische verhoudingen. Deze *fuzzy* relatie onderschreef ook Roger Chartier in zijn werk over de sociaal-culturele geschiedenis van de vroegmoderne tijd.²⁵ Chartier merkte tevens op dat het belangrijk is rekening te houden met de toekenning van waarde aan bepaalde overgeleverde bronnen. Wat men tegenwoordig kent als bronmateriaal uit de vroegmoderne tijd was hetgeen de elite de moeite van het bewaren waard vond, of materiaal uit het zwarte circuit dat zij niet geheel konden uitbannen.²⁶ Bovendien is het niet eenvoudig dit soort bronnen op de juiste wijze te interpreteren, beschreef Rietje van Vliet in haar artikel over een Amsterdamse straatzanger.²⁷ Men moet het onderscheid tussen geconserveerde elite- en volkscultuur opmerken, iets dat door satire – en satire op satire – niet altijd eenduidig blijkt te zijn.

In de jaren negentig en de vroege eenentwintigste eeuw ontwikkelt zich een nieuwe interesse vanuit de geschiedwetenschap en sociale wetenschappen voor volkscultuur. Zo

²⁰ Roger Chartier, *Cultural History - Between practices and representations* (Cambridge, 1988), 37 - 45.

²¹ A.W. Ramsey, 'The reformation of popular culture', *Encyclopaedia of European Social History* 5 (New York, 2001).

²² Burke, *Popular culture in the early modern period* (Farnham, 2009), 7.

²³ W.Th.M. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* (Nijmegen, 1984), 28 - 33.

²⁴ Burke, *Popular culture*, 9.

²⁵ Chartier, *Cultural History*, 37 - 45.

²⁶ Roger Chartier, *Inscription & erasure: Literature and written culture from the eleventh to the eighteenth century* (Philadelphia, 2007), 7 - 13.

²⁷ Rietje van Vliet, 'Klein Jan: de bard van de Botermarkt', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 30 (Moordrecht, 2007).

promoveerde Gerard Rooijakkers in 1994 op het proefschrift dat de volkscultuur van oostelijk Noord-Brabant uitvoerig beschreef en in landelijk perspectief plaatste²⁸. Sporen van de *fuzziness* rondom vroegmoderne cultuur konden gedurende deze heropleving terug worden gevonden in verschillende wetenschappelijke artikelen. Hieronder vallen onder meer de onderzoeken van Marina Nordera²⁹ en Herman Roodenburg³⁰, die de verschillende conventies rondom dans en dansmuziek omschrijven. Zij beschreven hoe jonge mannen en vrouwen van de eliteklassen volkswijsjes en populaire muziekstukken leerden, als een vorm van vermaak.

In 1992 publiceerde Florike Egmond een werk dat ‘de onderwereld’ van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden uitvoerig beschreef.³¹ Straatmuzikanten werden door de wetshandhavers vaak tot deze sociale groep gerekend, omdat zij zich door hun nomadische levensstijl aan het lokale gezag wisten te onttrekken.³² Deze *countersociety* werd in literaire en muzikale voorstellingen dikwijls geïdealiseerd. De bekende mythe over Robin Hood, de nobele struikrover, maar ook de *Beggar's Opera*, een werk van John Gay dat bedelaars en dieven als helden portretteerde, maken hiervan deel uit.³³ Helaas maakten – zoals uit dit onderzoek zal blijken – deze elitaire cultuuruitingen weinig tot geen verschil voor het overheidsbeleid ten aanzien van nomadische straatmuzikanten en andere landlopers.

Vanuit historisch bronmateriaal uit diverse Nederlandse archieven zal dit stuk een beeld van het overheidsbeleid ten aanzien van de vroegmoderne straatmuzikanten scheppen, waarbij de fundamentele rechtsongelijkheid binnen de vroegmoderne samenleving niet uit het oog wordt verloren.³⁴ Kan de regelgeving omtrent straatzang en –muziek worden verklaard aan de hand van de culturele en maatschappelijke spanning tussen de elite en het volk? Wat waren de gevolgen van deze maatregelen voor de positie van de straatmuzikant? Is de invloed van het beschavingsoffensief terug te vinden in het overheidsbeleid ten aanzien van straatmuzikanten in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Republiek en was er eigenlijk wel sprake van een gericht overheidsbeleid? In de volgende hoofdstukken zullen de spanningen tussen het volk en de elite, de hervorming van de volkscultuur en de bewaarde wetsartikelen uit de periode van het beschavingsoffensief aan bod komen.

²⁸ Gerard Rooijakkers, *Rituele repertoires: Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559 – 1853* (Nijmegen, 1994).

²⁹ Marina Nordera, ‘The exchange of dance cultures in Renaissance Europe: Italy, France and abroad’, *Cultural exchange in early modern Europe: Volume IV, Forging European identities* (Cambridge, 2007), 308 - 328.

³⁰ Herman Roodenburg, ‘Dancing in the Dutch Republic: the uses of bodily memory’, *Cultural exchange in early modern Europe: Volume IV, Forging European identities, 1400 – 1700* (Cambridge, 2007), 329 - 360.

³¹ Egmond, *Op het verkeerde pad*.

³² Ibidem, 99 – 101.

³³ Frank Kidson, *The beggar's opera: its predecessors and successors* (Westport, 1922).

³⁴ Sjoerd Faber, *Nieuw licht op oude justitie: Misdaad en straf ten tijde van de Republiek* (Muiderberg, 1989), 9 – 22.

Beschavingsoffensief

Een verzameling van verbodsbepalingen gericht op uitingen van volkscultuur ontstond gedurende het beschavingsoffensief van de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Deze hervormingsbeweging leefde voor het eerst op in de periode 1500 – 1650 en trachtte de moraal, normen en waarden van de bevolking te veranderen. Op vele manieren probeerden zowel de christelijke kerken als de lokale en nationale overheden de volkscultuur te beheersen en de lagere bevolkingsklassen cultureel te ‘verbeteren’.³⁵ Het offensief werd gedeeld door de Katholieken en de Protestanten, die echter beiden een eigen aanpak van het ‘probleem der ontspoorde volkscultuur’ aangrepen.

Het vroegmoderne beschavingsoffensief kende in haar beide bloeiperiodes twee duidelijk te onderscheiden stromingen.³⁶ De milde zijde van de hervormingsbeweging trachtte de kleine traditie over te nemen, om op deze manier religie een grotere rol te geven binnen het leven van de arbeiders. Men gebruikte tevens varianten op volkse rituelen om de massa onder controle te houden, iets wat ook wel de ‘*safety valve theory*’ wordt genoemd.³⁷ Een variant op deze metafoor werd reeds in 1444 genoteerd.³⁸ Deze theoretische uitwerking van sociale controle verbeeldt hoe het volk een uitlaatklep nodig had om ‘stoom af te laten’, zodat de situatie niet escaleert. Het christelijke carnaval en enkele andere religieus-geïnspireerde feesten, waarbij oude rituelen van een nieuwe betekenis worden voorzien, zijn hiervan concrete uitwerkingen.

Ook de vele christelijke contrafacturen uit deze tijd duiden op een hervormingsbeweging die teruggreep op de voor het volk bekende cultuurvormen, in dit geval namelijk volkswijzen.³⁹ Door bekende volksliedjes te voorzien van gekuiste teksten trachtte men herkenning en nabootsing te bewerkstelligen.⁴⁰ Men bemoedigde straatmuzikanten om niet langer schunnige teksten te verkondigen tijdens openbare optredens door liedbladen met daarop ‘reine teksten’ onder het volk te verspreiden, zodat zij deze eenvoudig konden meezingen, omdat de melodieën bekend waren.⁴¹

³⁵ Ramsey, ‘The reformation of popular culture’.

³⁶ Burke, *Popular culture*, 281 - 286.

³⁷ Graham St. John, *Victor Turner and contemporary cultural performance* (New York, 2008), 1 - 40.

³⁸ Burke, *Popular culture*, 281 - 286.

³⁹ Louis Peter Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1991), 23 - 54.

⁴⁰ Hubert Meeus, ‘In dees spiegel zal de domme jeucht met vreucht leeren.’, *De zeventiende eeuw* 7 (1991), 138 - 139.

⁴¹ Maartje de Wilde, ‘Op zoek naar veren en vogels in de Nederlandse Liederbank: Intertekstualiteit in Livinus van der Minnens Den Eerelycken Pluck-Voghel (1670)’, *De zeventiende eeuw* 22 (2006), 298 – 315.

De meer radicale kant van de hervormingsstroming probeerde echter om alle vormen van non-elitecultuur uit te bannen en wanneer dit niet lukte, deze cultuur te ‘purificeren’. Deze Puriteinen stelden per groepering een uitgebreide lijst op van ‘verboden uitingsvormen’. Uiteraard vielen, naast het carnaval en enkele ‘heidense feesten’, ook de seculiere straatmuzikanten en zangers van volkswijzen hieronder.⁴² Een visuele verbeelding van deze strijd is zichtbaar in het schilderij ‘Het Gevecht tussen Vasten en Vastenavond’ van Pieter Bruegel de Oude, een Brabants kunstschilder uit de zestiende eeuw.⁴³ Dit werk uit 1559 toont enerzijds de religieuze invloed op het dagelijks leven (in de vorm van Vasten) tegenover de zondige daden van het volk tijdens carnaval (in de vorm van Vastenavond).

Juist door de vaak spottende manier waarop straatartiesten over de Kerk zongen en hun volgens diezelfde Kerk zondige manier van bestaan was er volgens de Puriteinen reden tot afkeuring van deze volksklasse. Opvallend is er dat er in bepaalde streken verschil werd gemaakt tussen de zangers en muzikanten die voornamelijk voor de elite optraden en degenen die hun acts alleen op straat opvoerden, met het volk als publiek.⁴⁴ De eerstgenoemde groep ontsprong vaak de dans en wist te blijven bestaan, omdat zij zich onder de bescherming van de elite schaarden. Hier ook blijkt weer de asymmetrische verhouding tussen de kleine traditie en de elite, zoals beschreven door Peter Burke.⁴⁵

⁴² Vankenhove en Lepage, *Het volksleven in het straatlied*, 43 - 80.

⁴³ Pieter Bruegel, *Het Gevecht tussen Vasten en Vastenavond* (1559).

⁴⁴ Jongste en Roding, *Vermaak van de elite*, 8 - 12.

⁴⁵ Burke, *Popular culture*, 7 - 9.

Door het ontstaan van het beschavingsoffensief en de argwanende houding van lokale overheden ten aanzien van rondtrekkende personen of gezelschappen is het voor historici in de huidige tijd moeilijk om een volledig beeld te krijgen van de uitingvormen van de volkscultuur in de vorm van rondtrekkende reizigers.⁴⁶ Straatmuzikanten kregen slechts schriftelijke aandacht wanneer zij met de wet in aanraking kwamen. Wanneer zij zich naar de wensen van de elite voegden dan werd hun aanwezigheid en muziek getolereerd, terwijl de muzikanten die zich op het volk richtten sneller door overheden uit steden werden geweerd. Ook dit is vermoedelijk een onderdeel van de *fuzziness* rondom vroegmoderne cultuur. Zo werd in het eerder genoemde artikel van Marina Nordera een ‘verticaal cultuurverschil’ besproken, dat de kloof tussen volks- en elitecultuur omvat - in tegenstelling tot ‘horizontale cultuurdistingties’, die aan landen en nationale sentimenten werden verbonden.⁴⁷ Men deelde in dit geval de traditionele dansvormen, terwijl ‘dansmeesters’ stijlvolle en kunstige muziekstukken en choreografieën bleven schrijven om de sociale scheiding tussen de deelnemers sterk duidelijk te maken. De elite bezat immers ‘*savoir faire*’, een aangeboren stijl en souplesse, waarvan het volk geen blijk gaf. Ook hierin ziet men een dubbele moraal rondom cultuuruitingen.

Vanaf 1650 tot het begin van de negentiende eeuw vond een heropleving van het beschavingsoffensief plaats, zeer verspreid over steden en landen.⁴⁸ Diverse bewegingen en partijen ondernamen wederom een poging de volkscultuur te zuiveren van alle misstanden die er door ‘een zondig leven’ in waren geslopen en bij eerdere offensieven nog niet waren verdwenen. Een voorbeeld van deze volksopvoeding binnen de Republiek is de oprichting van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen⁴⁹ in 1784, zoals ook omschreven in het boek van Bernard Kruithof.⁵⁰ Echter mag, zoals Peter Burke benadrukte in zijn toonaangevende werk over volkscultuur in de vroegmoderne tijd⁵¹, ook de op zichzelf staande, *bottom-up* ontwikkeling van de religieuze volkscultuur niet uit het oog worden verloren. De populaire cultuur maakte – ongeacht invloeden door de *fuzziness* en de met de elitecultuur gedeelde kenmerken - ook een op zichzelf staande ontwikkeling door, die vanuit het volk zelf begon. Burke omschreef hoe hij – gebaseerd op het werk van Wirth⁵² - stelde dat voor het grootste deel

⁴⁶ Rooijackers, *Rituele repertoires*, 77 - 93.

⁴⁷ Nordera, ‘The exchange of dance cultures’, 308 - 328.

⁴⁸ Burke, *Popular culture*, 322 - 334.

⁴⁹ De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (kortweg 't Nut) is een landelijke vereniging die zich ten doel stelde het welzijn, in de ruimste zin, van individu en gemeenschap te bevorderen. De vereniging streefde naar individuele en maatschappelijke ontplooiing met een zo hoog mogelijk cultureel gehalte.

⁵⁰ Bernard Kruithof, *De deugdzame natie - Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860* (Nijmegen, 1983).

⁵¹ Burke, *Popular culture*.

⁵² Wirth, *Der Untergang des Niederländischen Volksliedes*.

van de Republiek het beschavingsoffensief zich heeft beperkt tot de eerste periode. Hij benadrukte echter wel dat hij op het moment van schrijven – inmiddels ruim vijf jaar geleden – niet over genoeg regionaal onderzoeksmateriaal beschikt om dit als sluitende conclusie te hanteren.⁵³ Later in dit stuk zal hierop worden teruggekomen, waarbij een groot aantal wetsuitvaardigingen betreffende volkscultuur en gedragsinperkingen in de tweede fase van het beschavingsoffensief zal worden besproken.

Straatmuzikanten

Straatmuzikanten waren een bekende verschijning in vroegmoderne dorpen en steden. Optreden konden sterk verschillen en waar een selecte groep muzikanten zich onderscheidde door hoogwaardige optredens, die grensden aan de elitecultuur, waren er ook muzikanten die op bedelaars leken en zich in de marge van de volkscultuur bevonden.⁵⁴ Sommige muzikanten waren tevens zangers, jongleurs of clowns. De muzikanten trokken uit praktisch oogpunt rond en deden vele steden en dorpen aan. Omdat ze veel van hun liederen memoriseerden was het eenvoudiger om een nieuw publiek te vinden, dan een nieuw repertoire aan te leren. Hierbij maakten zij veelal gebruik van contrafacturen, waarbij een bekende melodie telkens weer van een nieuwe tekst werd voorzien. Dit vergemakkelijkte niet alleen de voordracht, maar ook het meezingen door het publiek van de straatartiest.⁵⁵ De muzikanten probeerden voornamelijk kermessen en volksfeesten te bezoeken, waar veel mensen bij elkaar waren en duidelijk zochten naar vormen van vermaak. Als negatieve keerzijde van de sociale onderklasse is echter bewezen dat het bij deze gelegenheden ook voor criminele groepen belonend werken was. De slachtoffers van zakkenrollers bevonden zich gedurende het bijwonen van straatoptredens dicht bij elkaar en ook het verdwijnen in de menigte ging moeiteloos op een volgepakt marktplein.⁵⁶

Agustín de Rojas heeft in de vroege vijftiende eeuw een uitvoerige beschrijving gegeven van de soorten nomadische muzikanten in het Spanje en het harde bestaan dat zij kenden.⁵⁷ Zo waren er gezelschappen van vijf à zes muzikanten, maar ook duo's of de nomadische eenling. In vroegmodern Nederland kenden de reizende gezelschappen een vergelijkbare samenstelling,

⁵³ Burke, *Popular culture*, 322 - 334.

⁵⁴ Egmond, *Op het verkeerde pad*, 40.

⁵⁵ Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*, 23 - 54.

⁵⁶ Egmond, *Op het verkeerde pad*, 99 -101.

⁵⁷ Agustín de Rojas, *El viaje entretenido* (1603).

dikwijls telden zij zelfs enkele tientallen leden – al waren hun intenties in dit geval niet altijd voorbehouden tot het aanbieden van vermaak aan het volk.⁵⁸

Elk muzikaal gezelschap kende andere rollen en andere instrumentatie, afhankelijk van de regio en de (politieke) omstandigheden waarin zij zich bevonden. Zo werd er gebruik gemaakt van zang, begeleid door luiten, doedelzakken, violen en fluiten. Ook veel priesters trokken op deze manier rond, vaak hoopvol de gekuiste, christelijke contrafacturen van bekende volkswijzen uitdragend.⁵⁹ De professionele artiesten onderscheidden zich door bonte kleding en een grote verscheidenheid aan acts en instrumenten. Helaas werden voornamelijk de musici die rondtrokken en hierbij slechts stadspleinen, kermissen en (jaar)markten aandeden vaak als oneervol en onbetrouwbaar beschouwd, waardoor overheden hen niet beter behandelden dan de meeste bedelaars. Dit blijkt ook uit enkele reeds onderzochte overheidsdocumenten en rechtbankverslagen uit verschillende Europese landen, waarin reizende artiesten in een adem worden genoemd met vagebonden en bedelaars.⁶⁰

Deze *countersociety* werd – ondanks de positieve weergave ervan in een select aantal toneelstukken en verhalen - geweerd uit steden en streng gelimiteerd in hun bezigheden door lokale overheden, uit angst voor roofovervallen of *huijsbraak*. Straatmuzikanten behoorden destijds tot deze onderklasse, de groep waarover het minst werd geschreven en waarvan de grootte met moeite in te schatten valt. Zij waren dan ook de eerste bevolkingsgroep die bij het uitvaardigen van verbodsregels werden getroffen. De straatmuzikanten bevonden zich zodoende onder de ‘broederschap der vagebonden’, de verzameling van rondtrekkende individuen die losstaand opereerden, maar door de overheid als één groep werd gezien.⁶¹ De beleidsmakers legden zichzelf de taak op om de bewegingen van deze sociale klasse te reguleren, omdat straatmuzikanten, marskramers, landarbeiders en straatventers zich door hun nomadische bestaan aan vrijwel alle sociale controlemechanismen wisten te onttrekken.⁶²

Amsterdam is een van de weinige steden waar men zulke uitvoerige beschrijvingen van straatmuzikanten heeft gemaakt, die daarbij ook nog bewaard zijn gebleven, dat het voor huidige historici mogelijk is een korte beschrijving van hun leven te maken. In het bijzonder geldt dit voor de straatmuzikant Klein Jan, wiens eigenlijke naam Pieter de Vos was.⁶³ Volgens anonieme bronnen was hij met zijn hondenkar op maandag op de Botermarkt te vinden,

⁵⁸ Egmond, *Op het verkeerde pad*, 99 - 101.

⁵⁹ Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*, 23 - 54.

⁶⁰ Egmond, *Op het verkeerde pad*, 99 - 101.

⁶¹ A. G., Judges, *The Elizabethan underworld* (Londen, 1930), 51 - 61.

⁶² Egmond, *Op het verkeerde pad*, 41.

⁶³ Vliet, ‘Klein Jan: de bard van de Botermarkt’, 46.

op donderdag bij de Nieuwe Kerk en op zaterdag op de Dam.⁶⁴ Klein Jan is tijdloos geworden door de niet altijd positieve omschrijvingen die Jacob Campo Weyerman van hem maakte in zijn tijdschrift *Den vrolyken tuchtheer*.⁶⁵ Dhr. Weyerman was een vooraanstaand man, lid van de plaatselijke elite. Hij is bekend geworden als schrijver van proza tijdens de Nederlandse Verlichting.⁶⁶

Klein Jan was een zingende straatventer, een dwerg die met zijn hondenkar vol liederen door de Amsterdamse straten trok. Hij droeg ‘*Boere klompen*’ - enkele jaren later waren dit ‘*Muilen*’ geworden - en probeerde na afloop van de voordracht van zijn liederen zijn ‘*couranten*’, bedrukte vellen met daarop drie tot vijf liedjes, aan de man te brengen. Volgens Jacob Weyermann was hij een beurzensnijder, een weinig eervolle straatrover. Of hij, zoals zoveel straatzangers uit zijn tijd, een roldoek met taferelen met zich meedroeg is niet bekend. Wel begeleidde hij zijn gezang op een zogenaamde rommelpot, een volksmuziekinstrument uit de klasse der membranofonen, waarbij het geluid voortkomt uit de trillingen van een over een klankkast gespannen vel.

Het peil van Klein Jans liederen was niet uitzonderlijk hoog, zoals van de meeste straatmuzikanten die zich in de marge van de Amsterdamse samenleving bevonden, maar werd ook zeker negatiever verbeeld door zijn tijdgenoten om zijn populariteit te laten afnemen.⁶⁷ Met name Jacob Weyermann, lid van de Amsterdamse elite, schilderde Klein Jan zeer negatief af, door hem als crimineel en onbetrouwbaar te bestempelen. Rietje van Vliet beschreef hoe lastig het was greep te krijgen op mensen als Klein Jan, omdat zij vrijwel onzichtbaar waren wanneer zij zich aan de wet hielden.⁶⁸ Desondanks is over deze persoon nog relatief veel informatie te vinden, die echter in het niet valt wanneer deze wordt vergeleken met zijn vermoede populariteit in de achttiende eeuw.⁶⁹

⁶⁴ D.v.P., *Nieuwe Haagsche Mercurius* 5 (16 december z.j.), 20.

⁶⁵ Vliet, ‘Klein Jan: de bard van de Botermarkt’, 43 - 44.

⁶⁶ Frans Wetzels, *De vrolijke tuchtheer van de Abderieten; Jacob Campo Weyerman (1677-1747) in Breda* (Amsterdam / Breda, 2006).

⁶⁷ D.J. Balfoort, *Het muziekleven in Nederland in de 17de en 18de eeuw* (Den Haag, 1981), 39.

⁶⁸ Vliet, ‘Klein Jan: de bard van de Botermarkt’, 43 - 44.

⁶⁹ E.F. Kossmann, ‘De liedjesdrukken van Klein Jan’, *Het boek, nieuwe reeks* 25 (1938 - 1939), 121.

Een aantal bundels van Klein Jan zijn bewaard gebleven, waaronder *Kleyn Jans Konkelpotje*⁷⁰ en *De Vrolyke Kramer met Klyn Jans plezierig en vermakelyk Mars-Dragend Hondje*⁷¹.

Volkswijsjes

In de vroegmoderne tijd was er een levendige handel in liedteksten en uitgeschreven wijsjes. Deze liederen werden onder meer voorgedragen en verkocht door marskramers of straatmuzikanten, die met hun karren, gezelschappen of instrumenten van dorp naar stad en van stad naar dorp trokken, maar ook door lokale drukkers. In enkele steden was het ook gebruikelijk voor straatzangers om hun (kwalitatief slecht) gedrukte liederen bij mensen thuis af te geven.⁷² Hiermee ontvingen zij soms enkele centen.⁷³ Het verzamelen van dit materiaal door archivariissen en historici is moeilijk gebleken, omdat de kwaliteit van het papier en de gebruikte inkt te wensen overliet.

⁷⁰ Jacob van Egmont, *Kleyn Jans Konkelpotje* (1714).

⁷¹ Jacob van Egmont, *De Vrolyke Kramer met Klyn Jans plezierig en vermakelyk Mars-Dragend Hondje* (11^e druk).

⁷² F. Kossmann, *De Nederlandsche straatzanger en zijn liederen in vroeger eeuwen* (Amsterdam, 1941).

⁷³ Grijp en De Bruin, *De kist van Pierlala*, 7 - 10.

Wanneer het woord ‘volkslied’ wordt gehanteerd is het echter zaak om dit begrip duidelijk af te bakenen. Reeds in 1930 schreef Cornelis Brouwer een dissertatie omtrent deze begripsbepaling, waaruit een eenduidige definitie naar voren kwam: ‘Volkslied is, wat op een gegeven ogenblik door het volk wordt gezongen’.⁷⁴ Het begrip omvat dus talloze vormen van muziek en liederen, later ook beschouwd als ‘klasse-overstijgend’⁷⁵. Dit biedt de gelegenheid om omstreden wijsjes in onderzoek op te nemen wanneer het overheidsbeleid wordt bestudeerd.

Liederen reisden vaak mee met handelaren die door heel Europa trokken. Zo leerden liedzangers uit Holland Engelse liederen, die ze vertaalden naar hun eigen volkstaal. Veel ballades en wijsjes kenden een vergelijkbare talige structuur in de Germaanse en Angelsaksische variëteiten, wat het overzetten naar de eigen volkstaal eenvoudig maakte.⁷⁶ Ook hierbij spreken we van contrafacturen, omdat de oorspronkelijke melodische pendanten van de wijzen behouden bleven.⁷⁷

Gegoede lieden en overheidsambtenaren begonnen zich vanaf het begin van de zestiende eeuw te roeren: volkswijsjes en liederen met schunnige teksten tornden aan hun gezag en tastten hun aanzien binnen de maatschappij sterk aan. Straatmuzikanten en met hun het volk bezongen de wandaden van de overheid. Dit werd door sommige musici zelfs zo ver doorgevoerd dat zij contrafacturen produceerden waarin het ‘vijandige lied’ van een nieuwe tekst werd voorzien, als direct muzikale confrontatie met de politieke situatie.⁷⁸ De lokale overheden lieten dit uiteraard niet zonder slag of stoot gebeuren en vaardigden verboden uit betreffende rondtrekkende vreemdelingen, die de teksten vaak met zich meedroegen, maar ook het drukken en verspreiden van dit soort liederen.

Om bepaalde werken te kunnen slijten onder selecte delen van de bevolking werden er vaak vormen van censuur toegepast op volksrijmpjes of populaire liederen, zodat zij ook bij een andere – vaak de oorspronkelijk bekritiseerde – klasse zouden aanslaan. Ironisch genoeg werd deze contrafacturenproductie gedurende het christelijke beschavingsoffensief door de kerken aangegrepen als een manier om het volk te bereiken.⁷⁹

⁷⁴ Cornelis Brouwer, *Das Volkslied in Deutschland, Frankreich, Belgien und Holland. Untersuchungen über die Auffassung des Begriffes; Über die traditionellen Zeilen, die Zahlen-, Blumen- und Farbensymbolik* (Groningen, 1930), 3 - 10.

⁷⁵ Burke, *Popular culture*, 7 - 15.

⁷⁶ Chartier, *Cultural History*, 1 - 14.

⁷⁷ Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*, 57 – 73.

⁷⁸ Louis Peter Grijp, ‘De Hoer van Babylon. Politieke liederen uit de Tachtigjarige oorlog’, *Spiegel historiael* 22 (1987), 165 - 171.

⁷⁹ Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*, 23 - 54.

Overheidsbeleid ten aanzien van straatmuzikanten in de Republiek

Aan de hand van archiefstukken uit een viertal steden in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden zal de situatie rondom vroegmoderne straatmuzikanten verder worden uitgewerkt. In deze bronnen kunnen voorbeelden van overheidsbeleid ten aanzien van het volk worden gevonden, wat het mogelijk maakt de spanning tussen elite- en volkscultuur tot op bepaalde hoogte in beeld te brengen.

Het is voor historici in de huidige tijd moeilijk om een volledig beeld te krijgen van de uitingsvormen van de volkscultuur in de vorm van rondtrekkende reizigers, hoewel de vele werken over volkscultuur een goed kader scheppen om een onderzoek in uit te zetten. De veelal orale geschiedenis van de kleine traditie werd alleen omgezet in geschreven werk wanneer men er rechtszaken over begon, er verboden over uitvaardigde, of wanneer buitenlandse intellectuelen de kleine traditie in het land dat zij bezochten zozeer de moeite waard vonden dat zij deze uitingsvormen in hun werken noteerden⁸⁰. Liedbladen, liedboeken en liedhandschriften zijn in beperkte hoeveelheden teruggevonden, maar vooral de povere kwaliteit van deze pamfletten heeft het historisch onderzoek sterk bemoeilijkt.⁸¹ Deze moeilijkheden voor historisch onderzoek treft men ook wanneer men zoekt naar bronnen over de artiesten die deze vorm van cultuur ronddroegen: zij kregen eveneens slechts schriftelijke aandacht wanneer men hen uit de steden trachtte te weren of hen vervolgde wegens (vermoede) criminele bezigheden of het ten gehore brengen van ‘ongepaste volkswijzen’.⁸²

Zoals eerder genoemd had de elite twee mogelijkheden om hun beschavingsoffensief uit te dragen. Men kon ervoor kiezen de volkscultuur op te pakken en naar eigen inzicht in te richten, of deze geheel te verbieden. Dit gebeurde met name ten tijde van het beschavingsoffensief, waarvan de eerste fase plaatsvond in de zestiende en zeventiende eeuw. Later volgde ook de tweede fase, die tot op heden niet tot ieders bevrediging is uitgewerkt voor de Republiek.⁸³ Opvallend is dat juist in de archieven van onderstaande steden de tweede fase van het beschavingsoffensief zeer duidelijk is terug te zien in de beperkingen rondom straatschenderij en rondtrekkende vreemdelingen. Er is gekozen voor de steden Nijmegen in Gelre, Haarlem in Holland, Vlissingen in Zeeland en Harlingen in Friesland, steden waarbinnen reeds bronnenonderzoek is verricht of waarvan de archieven in enige mate digitaal ontsloten zijn.

⁸⁰ Herder, *Sämtliche Werke*.

⁸¹ Grijp, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw*, 23 - 54.

⁸² Houben, *Vieze liedjes*, 11 - 14.

⁸³ Burke, *Popular culture*, 322 - 334.

Overheidsbeleid gedurende de eerste fase van het beschavingsoffensief

In het boek van F. Kossmann⁸⁴ wordt het korte proces tegen een jonge straatzanger in het noordelijke deel van de Republiek toegelicht. Op 2 december 1567, toen de politieke spanningen in de Nederlanden opliepen, werd in het Friese Harlingen een jeugdige liedjeszanger verhoord. Cornelys Pietersz. verklaarde 17 jaar oud te zijn en eerder werkzaam in het ambacht van zijn vader. Hij had rondgetrokken als ambachtsknecht, maar besloot om liedjeszanger te worden. Hij was hiervoor nog niet eerder opgepakt, al had hij in Balck, eveneens een Friese stad, reeds een waarschuwing ontvangen door de grietman⁸⁵. Er wordt niet gesproken over zijn uiteindelijke straf.

De drie liederen van Cornelys Pietersz. richten zich op politieke en religieuze kwesties in de Republiek. Het eerste lied is een vermaning tot verdraagzaamheid in het geloof. Het tweede vertelt over de vernietiging van een Geuzenleger, dat begin 1567 het belegerde Valenciennes te hulp wilde komen. Het laatste lied beschrijft een gebeurtenis uit de lente van 1567, die sterk tot de verbeelding van de Friese luisteraars moest spreken: een aantal geusgezinde edelen, die over de Zuiderzee uit Holland kwamen, waren te Harlingen gevangen en naar het blokhuis geleid, omdat de schipper hen verraden. Enkelen onder hen werden naar Vilvoorden gebracht en wachtten daar hun lot af.

Dit proces is uitzonderlijk, omdat sporen van rechtszaken jegens straatzangers zeer zeldzaam zijn gebleken. De zaak is eveneens uitzonderlijk als overgeleverd uit de tijd van het de eerste fase van het beschavingsoffensief. De meeste zangers of gezelschappen werden op voorhand uit steden geweerd door uitgevaardigde overheidstraktaten. Cornelys Pietersz. is echter geen ‘doorsnee’ liedzanger, als jongere afkomstig uit de maatschappelijke middenklasse. Het vermoeden rijst dat de jongen eerlijker berecht zal zijn dan vele andere straatzangers, die vaak fundamentele rechtsongelijkheid ervoeren op basis van hun afkomst en klasse.⁸⁶ Pietersz. lijkt geen deel uit te maken van een rondtrekkende groep, wat zijn mogelijkheden om steden te bereiken vergrootte. Reizende gezelschappen schatte men in als een risicogroep om binnen de stadsmuren te ontvangen hun veelal criminele achtergronden, zoals uit de volgende uitgewerkte ordonnantiën zal blijken.

⁸⁴ Kossmann, *De Nederlandsche straatzanger*.

⁸⁵ Een grietman is de voorloper van de huidige Friese plattelandsburgemeester, een soort kantonrechter. Deze grietmannen zorgden samen met de rechters voor het bestuur en de rechtspraak in de Friese grietenijen.

⁸⁶ Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff, *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500 – 1850* (Heerlen, 1992), 160.

De stad Haarlem werd aan het begin van de zeventiende eeuw geteisterd door een grote stroom bedelaars, zoals blijkt uit de uitgevaardigde ordonnantie die zich richt op bedelen en het verzorgen van de armenzorg door aalmoezeniers.⁸⁷ Dit document, stammend uit 1609, probeerde het storende bedelgedrag van de maatschappelijke onderklassen te beperken. In bepaalde mate is het aannemelijk dat ook straatmuzikanten getroffen zijn door deze maatregelen, daar zij door de wetshandhavers veelal als bedelaars en vagebonden werden beschouwd. Met dit soort maatregelen maakte de overheid het mogelijk om straatmuzikanten en hun liedteksten uit de stad te weren.

Overheidsbeleid gedurende de tweede fase van het beschavingsoffensief

Het eerste voorbeeld van de controlerende rol van de overheid jegens het volk in de periode van de tweede fase van het beschavingsoffensief kan worden gevonden in Vlissingen. Het betreft een ordonnantie uit april 1643 die zich richt op volks- en straatcultuur. Om de gedragingen van burgers in de gemeenschap van Vlissingen te kunnen controleren werd in april 1643 een verordening ten aanzien van straatschending ingevoerd.⁸⁸ De ordonnantie trachtte de gedragingen van het volk na een bezoek aan de lokale drinketablisementen te reguleren. Veel arbeiders bleken na het nuttigen van alcohol zeer baldadig en niet voor rede vatbaar. Het stadsbestuur geeft aan dat *‘alsoo men dagelyks siet en bemerkt dat veele lieden hun niet alleen komen te begeven tot een ongebonden en ongeregelt leven (...) op de Straaten ende gemeene Wegen (...) ende onrusten onder de gemeente ontstaan’*. Om dit gedrag te beperken verordenden ze enkele maatregelen, waaronder een beperking op wapens, maar ook het strenger controleren van het handelen van herbergiers en waarden en een verbod op onrust op straat.

Een soortgelijk tafereel is enkele jaren later te vinden in Haarlem, waar het stadsbestuur eveneens een verordening uitvaardigde om onrust op straat te voorkomen.⁸⁹ Dit *Verbodt* richtte zich op *‘eenige Persoonen, so Mans als Vrouwen’* om de grip op de bevolking te vergroten en op deze manier ongeregelheden te voorkomen, op straffe van een geldelijke boete.

⁸⁷ Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Ordonnantie tegen bedelarij waarbij tevens de armenzorg door aalmoezeniers geregeld wordt* (Haarlem, 9 september 1609).

⁸⁸ Gemeentearchief Vlissingen, 399 Verzameling Gedrukte Ordonnanties, *Ordonnantie tegen het trekken van messen of ander geweer, straatschenders ende vegters, nagtloopers ende andere onrustige lieden, met verbod tegen het versteken en verbergen van dusdanige en andere quaadwillige personen, ook tegens de waarden en waardinnen* (Vlissingen, 28 april 1643).

⁸⁹ Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Ordonnantie tegen de straatschenderij* (Haarlem, 30 april 1648).

Wanneer blijkt dat de uitgevaardigde maatregelen nog weinig effect teweeg brengen wordt een beroep gedaan op de hele bevolking om personen die zich misdragen op de straten van Haarlem aan te geven.⁹⁰ Door deze controlemechanismen in te stellen vergroot de elite haar greep op het volk en de volkscultuur.

Op 2 november 1649 werd in Vlissingen wederom een ordonnantie uitgevaardigd die zich op ongewenste praktijken concentreerde, dit maal op het ongewenste gedrag van bedelaars.⁹¹ De inwoners van de Zeeuwse stad werden verzocht de bedelaars aan te geven bij de plaatselijke *Diaconen*, zodat zij na enige nachten in het *Potters-huys van 't Gasthuys* de stad uit konden worden gebracht. Er werd gevraagd hen geen aandacht te geven, op straffe van een geldelijke boete. *‘Niemandt en sal eenige Bedelaers aen-houden, noch logeeren, op pene van te vervallen inde boete van vijf-en-twintich Guldens. Item dat d’Inwoonders deser Stede, haer sullen onthouden, aen eenighe der selver Bedelaers eenighe Aelmoessen te geven, op de verbeurte van eenen halven Daelder.’*

Wanneer aangenomen wordt dat de straatmuzikanten deel uitmaken van de groep vreemdelingen, vagebonden en landlopers, zoals beschreven in onder meer het werk van Florike Egmond⁹², vindt men – naast bovengenoemde verordening uit het Vlissingen van 1649 - uitvoerige verordeningen ten aanzien van deze nomadische onderklasse terug in het bestuurlijk archief der stad Nijmegen.

Het eerste document van een drietal verordeningen rondom landlopers in en rond Nijmegen stamt uit april 1651 en is de *‘Ordonnantie bij borgemeesteren, schepenen ende Raat der stadt Nijmegen gemaakt tegens de bedelaars, vagabonden, leprosen ende andere landtstrijckers’*.⁹³ Dit document werd uitgevaardigd om een groot aantal vreemdelingen binnen de stad weg te loodsen. De verordening is meermaals terug te vinden, in verscheidene archieven en handschriften. Dit geeft de notie van een belangrijk document. Uit de ordonnantie blijken een groot aantal zaken, waarvan de voornaamste het storende bedelgedrag van veel landlopers, dat aanzette tot diefstal. In de inleiding op het stuk sprak men over het zeer storende gedrag van de *landtstrijckers*, die *“de goede Inwoonderen in haere huysen voor die deuren jae ooc op straeten ende publijcke plaetsen [...] lastigh vallen”*.

⁹⁰ Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Publicatie dat de premie op aangifte van straatschenderij wordt verhoogd* (Haarlem, 9 november 1648).

⁹¹ Gemeentearchief Vlissingen, 399 Verzameling Gedrukte Ordonnanties, *Ordonnantie teghens de Bedelaers*, red. Samuel Versterre (Vlissingen, 2 november 1649).

⁹² Egmond, *Op het verkeerde pad*.

⁹³ Oude drukken en pamfletten N196, *Ordonnantie bij borgemeesteren, schepenen ende Raat der stadt Nijmegen gemaakt tegens de bedelaars, vagabonden, leprosen ende andere landtstrijckers*, red. N. van Hervelt (Nijmegen, april 1651).

Binnen zes dagen na het uitvaardigen van het plakkaat zullen alle vreemdelingen die zich behelpen met bedelen de stad moeten verlaten, zonder in de resterende dagen nog op straat te bedelen. Wie werd betrapt op bedelen zou bij de eerste maal in de gevangenis worden gezet, de tweede maal gezeseld worden en de derde maal publiekelijk gezeseld en gebrandmerkt worden, waarna men tevens uit de stad werd verbannen. Brandmerken was een populaire straf voor bedelaars en werd als effectiever beschouwd dan het opleggen van een geldelijke boete, die in de meeste gevallen niet kon worden voldaan door de rondtrekkende vreemdeling.⁹⁴

Ook eigen inwoners en hun kinderen werd het verboden te bedelen. De straffen lagen hierbij aanzienlijk lager, een goed voorbeeld van de fundamentele rechtsongelijkheid binnen de Republiek.⁹⁵ De Nijmeegse inwoners werden “[...] *swaerder naer erigentie van saecken gestraft*”, wat verwijst naar een mildere berechting dan de vreemdelingen te wachten stond. Wie bedelaars een kamer of slaapplek bood kon rekenen op een geldelijke boete, waarna de vreemdeling in de gevangenis werd gezet door de in de stad aanwezige *hopluyden* en *stadts-dienaers*. Het werd deze zelfde leden van militaire groeperingen binnen de stad ook voor drie tot vier weken toegestaan om in samenwerking met eenheden uit het hele Schependom samen te werken om erop toe te zien dat alle landlopers werden verdreven. Indien de gevangenis van Nijmegen overvol raakte zouden bedelaars ook naar gevangenissen in naburige steden kunnen worden overgebracht. Het werd tevens bekend gemaakt dat elke vreemdeling zich voortaan aan de poort moest kunnen identificeren, waarvan de poortwachters ook melding moesten maken. Wanneer een *Poorter* verzuimde een vreemdeling te identificeren of melding te maken van bedelarij, zou hij “ [...] *van haeren dienst niet alleen ontset maer oock daer-en-boven nae meriten gestraft worden*”. Wederom gold hier een rekkelijke strafmaat voor de Nijmeegse diender, die hierbij wel een kwart van zijn jaarloon verloor. Ook schippers werd het verboden mensen in de Nijmeegse haven aan land te zetten.

Dat de onrust ook in Haarlem niet geheel uit beeld was verdwenen na eerdere maatregelen blijkt uit de ‘*Renovatie van de Keure ende Ordonnantie tegens het plegen van Moetwille en Straetschenderyen*’, gepubliceerd in 1670.⁹⁶ Zowel overdag als in de avonduren vonden veel burgers het gevaarlijk om over straat te gaan, daar de ongeregelde heden dermate groot waren. Het werd dan ook per wet vastgesteld dat iedereen die betrapt werd op diefstal, hetzij van winkels of personen, beboet zou worden. Tevens geeft de verordening een korte herinnering aan het ontvangen van een beloning voor het aanbrengen van straatschenders, zoals

⁹⁴ Egmond, *Op het verkeerde pad*, 40 - 50.

⁹⁵ Faber, *Nieuw licht op oude justitie*, 9 – 22.

⁹⁶ Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Ordonnantie tegen straatschenderij en tegen het lastigvallen van burgers* (Haarlem, 19 maart 1670).

bepaald in de ordonnantie van november uit het daaropvolgende jaar.⁹⁷ Deze ordonnantie wordt in oktober 1675 wederom uitgevaardigd, zij het in een licht aangepaste versie.⁹⁸ De persoon die een straatschender weet aan te brengen ontvangt hiervoor een ‘*premie van vijf hondert Caroli Guldens*’. Wederom blijkt de grip van de elite op het volk en de controlerende rol die ze ook de maatschappelijk lagere klassen in handen speelden door beloningen uit te loven.

In 1728 publiceerden de burgemeester en schepenen der stad Nijmegen de ‘*Verordeningen ter bewaring van de orde en de veiligheid binnen de stad*’.⁹⁹ Het stuk legde sterke nadruk op de registratie van vreemdelingen in de stad. Het document vormt een herinnering aan de ordonnantie van 1727, die hetzelfde vermeldde, maar helaas verloren is gegaan. Inwoners die gasten ontvingen, maar ook herbergiers, werden middels deze verordening verplicht om melding te maken van elke persoon in hun huis, waarbij eveneens de datum van vertrek moest worden aangegeven. Indien men verzuimde een brief met deze gegevens bij de majoor in te leveren kon de inwoner streng beboet worden. Schepen werden verplicht aan te meren, waarna soldaten het ruim doorzochten op eventuele verstekelingen. Vreemdelingen werden per direct de stad uitgezet, vaak nadat zij door de wachten werden gebrandmerkt om herhaling te voorkomen. Deze maatregel zal grote gevolgen hebben gehad voor straatmuzikanten die zich in Nijmegen bevonden of voornemens waren naar Nijmegen te trekken. Hiermee blijkt een duidelijke beperking van de volkscultuur als deelgevolg van een overkoepelende beslissing.

Aan het eind van diezelfde achttiende eeuw vaardigt het Nijmeegse stadsbestuur een groot aantal verordeningen uit, mede “*van wegen de zwaare Oordeelen en Plaagen, waar meede het Godt behaagt heeft ons Lieve Vaderland te bezoeken*”.¹⁰⁰ Vele “*onbeschaamde Schojers, vremde Bedelaers en Vagabonden*” hielden zich in de huizen, waaruit de doden ter begraving worden gedragen, op en hadden aldaar resten van de rouwmaaltijden en geld geëist van nabestaanden. De stadhouder van het vorstendom Gelre heeft dit plakkaat zelf opgesteld, wat aangeeft dat het een grootschalig probleem was. Wie werd betrapt in de buurt van een dodenhuis werd gevangen genomen en moest een hoge boete betalen. Men veronderstelde ook dat eenieder die zich ongeoorloofd in een dergelijk huis bevond een vagebond was. Er wordt tevens vermeld

⁹⁷ Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Publicatie dat aanbrengers van straatschenders die in de gevangenis belanden, een geldelijke beloning zullen ontvangen* (25 november 1671).

⁹⁸ Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Publicatie dat aanbrengers van straatschenders die in de gevangenis belanden, een geldelijke beloning zullen ontvangen* (17 oktober 1675).

⁹⁹ Bestuurlijk Archief der Stad Nijmegen 1196 – 1810, Keuren, ordonnantiën en publicatiën 514, *Verordening ter bewaring van de orde en de veiligheid binnen de stad* (Nijmegen, 1728).

¹⁰⁰ Oude drukken en pamfletten N313, J. van Essen, *Publicatie tegen het omlopen van vreemde cramers ten platten Lande*, red. H. van Goor (Arnhem, 1741).

dat zich vaak grote groepen landlopers in de huizen bevinden. Dit komt terug in het werk van Egmond, dat spreekt over georganiseerde criminele organisaties.¹⁰¹ Echter zouden het ook reizende muziekgezelschappen kunnen zijn, die zich gedurende korte tijd in zulke schuilplaatsen ophouden en van de rijkdom van de nabestaanden meeprofitieren. Zoals eerder vernoemd is de scheidslijn tussen criminele gezelschappen en nomadische muziekgroepen vaak erg dun en bevinden straatmuzikanten zich in deze grijze marge.

In Haarlem is het lange tijd opvallend rustig op het gebied van ordonnanties rondom ongeregelheden en straatschenderijen. In 1765 wordt echter de al eerder uitgevaardigde publicatie waarbij een beloning wordt uitgelooft voor het aangeven van straatschenders opnieuw uitgevaardigd, voorzien van enkele nieuwe regels informatie en een aangepaste premie.¹⁰² De persoon die een straatschender aanbrengt bij justitie ontvangt nu niet langer ‘vijf hondert’ maar slechts ‘twee honderd Caroli Guldens’. Het controlemechanisme van de overheid werd op deze manier al ruim een eeuw lang in stand gehouden.

Conclusie

Vroegmoderne straatmuzikanten blijken een lastige groep om in historische archieven te vinden. Men vindt hen terug als benadeelde groep bij de uitvaardiging van een groot aantal wetsartikelen, ervan uitgaande dat ze onder de groep landlopers en vagebonden werden geschaard. Een enkele keer is een straatmuzikant de hoofdpersoon van een beschrijving of de beschuldigde in een rechtszaak. Hun liederen zijn later opgetekend aan de hand van een kleine hoeveelheid bewaard bronmateriaal, maar hun levens zijn vrijwel geheel uitgewist.¹⁰³

Is het mogelijk om de spanning en kloof tussen de grote en kleine traditie te ontwaren aan de hand van archiefstukken over straatmuzikanten uit de vroegmodern Republiek? Het vermoeden is groot dat straatmuzikanten regelmatig deel uitmaakten van een grotere groep van rondtrekkende personen en gezelschappen. Dientengevolge zullen zij in overheidsdocumenten aan landlopers, vagebonden en bedelaars gelijk zijn gesteld. Helaas was de angst voor buitenstaanders in deze eeuwen groot, waardoor veel straatmuzikanten wellicht onterecht geweerd werden.¹⁰⁴ Straatmuziek werd door onder meer lokale overheden in de vroegmoderne

¹⁰¹ Boekhorst, Burke en Frijhoff, *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500 – 1850*.

¹⁰² Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Publicatie waarbij een beloning wordt uitgelooft voor het aangeven van straatschenders* (Haarlem, 24 januari 1765).

¹⁰³ Natascha Veldhorst, *Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 2009), 11 - 48.

¹⁰⁴ Egmond, *Op het verkeerde pad*, 99 - 101.

Republiek beschouwd als een vorm van bedelarij, wat de rondtrekkende muzikanten geen goed deed. Bij het uitvaardigen van vele verordeningen door de lokale overheden moesten ook zij de stad verlaten en over het platteland zwerven, op zoek naar een volgende standplaats. Deze verordeningen zijn in verscheidene archiefstukken terug te vinden.

De gevolgen van het beschavingsoffensief lieten zich gelden en trachtten alle vormen van volkscultuur om te vormen of te verbieden. Mede door hun regelmatig controversiële teksten werden ook de liederen van de vroegmoderne straatmuzikant hierdoor getroffen.¹⁰⁵ Deze beweging kan worden verbonden aan het opmerkelijk veel uitgevaardigde stedelijke wetsartikelen in de zeventiende en achttiende eeuw. Dit aantal nam sterk toe en creëerde zo een controlemechanisme op het volk en de volkscultuur. In deze vorm is de spanning tussen elite- en volkscultuur in de vroegmoderne tijd duidelijk terug te zien in de wetsarchieven van Nederland. Er is echter te weinig materiaal betreffende regelgeving omtrent het aanzien van en de houding tot straatmuzikanten gevonden om een dergelijke spanning naar volledige bevrediging historisch te duiden en te bevestigen.

Was er sprake van een overheidsbeleid ten aanzien van straatmuziek in vroegmodern Nederland? Nee, een beleidsplan ten aanzien van dit specifieke onderdeel van de volkscultuur was er niet en ook een uniforme wetgeving ten aanzien van de vroegmoderne straatmuzikant en zijn meegedragen vorm van volkscultuur ontbrak, als we de wetsarchieven hierop naslaan. Aan de hand van het beschikbare bronmateriaal kunnen wij echter wel een algemeen beeld construeren, gevormd uit kennis over cultuuruitingen en reizende gezelschappen in de vroegmoderne Republiek. De overheid weerde bedelaars, landlopers en vagebonden, maar niet altijd even strikt of in gelijke mate. Dit zal haar weerslag hebben gehad op het leven van de vroegmoderne straatmuzikant. Er zullen periodes van bloei zijn geweest voor straatmuzikanten, maar met name in de zeventiende en achttiende eeuw is het aannemelijk dat hun voortbestaan werd bedreigd door het beschavingsoffensief der elite. De invloed hiervan op straatmuzikanten is dus wel degelijk aantoonbaar.

Desondanks vormen de vele liederen uit deze eeuwen de grootse nalatenschap der straatartiesten. Muziek hoorde bij feest, muziek hoorde bij voorspoed. Troost was er slechts voor de verjaagde muzikanten.

¹⁰⁵ Veldhorst, *Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw*, 11 - 48.

Literatuurlijst

Balfoort, D.J., *Het muziekleven in Nederland in de 17de en 18de eeuw* (Den Haag, 1981).

Boekhorst, Peter te, Burke, Peter en Frijhoff, Willem, *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500 – 1850* (Heerlen, 1992).

Brouwer, Cornelis, *Das Volkslied in Deutschland, Frankreich, Belgien und Holland. Untersuchungen über die Auffassung des Begriffes; Über die traditionellen Zeilen, die Zahlen-, Blumen- und Farbensymbolik* (Groningen, 1930).

Burke, Peter, *Popular culture in the early modern period* (Farnham, 2009).

Capp, Bernard, 'Popular culture(s)', *The European world 1500 – 1800: An introduction to early modern history* (Abingdon, 2009).

Chartier, Roger, *Cultural History - Between practices and representations* (Cambridge, 1988).

Chartier, Roger, *Inscription & erasure: Literature and written culture from the eleventh to the eighteenth century* (Philadelphia, 2007).

Dekker, T., Roodenburg, H. en Rooijakkers, G., *Volkscultuur: Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen, 2000).

Egmond, Florike, *Op het verkeerde pad: georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden, 1650 – 1800* (Amsterdam, 1994).

Faber, Sjoerd, *Nieuw licht op oude justitie: Misdaad en straf ten tijde van de Republiek* (Muidersbergen, 1989).

Frijhoff, W.Th.M., *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* (Nijmegen, 1984).

Grijp, Louis Peter, 'De Hoer van Babylon. Politieke liederen uit de Tachtigjarige oorlog', *Spiegel historiael* 22 (1987).

Grijp, Louis Peter, *Het Nederlandse lied in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1991).

Grijp, Louis Peter en De Bruin, Martine, *De kist van Pierlala: Straatliederen uit het geheugen van Nederland* (Amsterdam, 2006).

Haan, Tj.W.R. de, *Volkskunst der lage landen* (Amsterdam, 1965).

Herder, J.G., *Sämtliche Werke* (Hildesheim, 1967).

Houben, Annemieke, *Vieze liedjes uit de zeventiende en achttiende eeuw* (Nijmegen, 2015).

Jongste, Jan Arie Frederik de en Roding, Juliette Germaine, *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum, 1999).

Judges, A.G., *The Elizabethan underworld* (Londen, 1930).

Kidson, Frank, *The beggar's opera: its predecessors and successors* (Westport, 1922).

Kruithof, Bernard, *De deugdzame natie - Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860* (Nijmegen, 1983).

Kossmann, E.F., 'De liedjesdrukken van Klein Jan', *Het boek, nieuwe reeks* 25 (1938 - 1939), 121.

Kossmann, F.K.H., *De Nederlandsche straatzanger en zijn liederen in vroeger eeuwen* (Amsterdam, 1941).

Meeus, Hubert, 'In dees spiegel zal de domme jeucht met vreucht leeren.', *De zeventiende eeuw* 7 (1991), 138 - 139.

Muchembled, Robert, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne: XVe-XVIIIe siècles* (Parijs, 1978).

Muir, Edward, *Ritual in early modern Europe* (Cambridge, 2005).

Ramsey, A.W., 'The reformation of popular culture', *Encyclopaedia of European Social History* 5 (New York, 2001).

Redfield, Robert, *The little community and peasant society and culture* (Chicago, 1960).

Roodenburg, Herman, 'Dancing in the Dutch Republic: the uses of bodily memory', *Cultural exchange in early modern Europe: Volume IV, Forging European identities, 1400 – 1700* (Cambridge, 2007).

Rooijakkers, Gerard, *Rituele repertoires: Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559 – 1853* (Nijmegen, 1994).

St. John, Graham, *Victor Turner and contemporary cultural performance* (New York, 2008).

Vankenhove, Richard en Lepage, Adhémar, *Het volksleven in het straatlied* (Gent, 1932).

Veldhorst, Natascha, *Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 2009).

Vliet, Rietje van, 'Klein Jan: de bard van de Botermarkt', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 30 (Moordrecht, 2007).

Wetzels, Frans, *De vrolijke tuchtheer van de Abderieten; Jacob Campo Weyerman (1677-1747) in Breda* (Amsterdam / Breda, 2006).

Wilde, Maartje de, 'Op zoek naar veren en vogels in de Nederlandse Liederbank: Intertekstualiteit in Livinus van der Minnens Den Eerelycken Pluck-Voghel (1670)', *De zeventiende eeuw* 22 (2006), 298 – 315.

Wirth, Herman Felix, *Der Untergang des Niederländischen Volksliedes* (Den Haag, 1911).

Primaire bronnen

Bestuurlijk Archief der Stad Nijmegen 1196 – 1810, Keuren, ordonnantiën en publicatiën 514, *Verordening ter bewaring van de orde en de veiligheid binnen de stad* (Nijmegen, 1728).

Bolswert, Boëtius Adamsz., *Duyfkens ende Willemynkens pelgrimagie tot haren beminden binnen Ierusalem* (Antwerpen, 1627).

D.v.P., *Nieuwe Haagsche Mercurius* 5 (16 december z.j.).

Gemeentearchief Vlissingen, 399 Verzameling Gedrukte Ordonnanties, *Ordonnantie tegen het trekken van messen of ander geweer, straatschenders ende vegters, nagtloopers ende andere onrustige lieden, met verbod tegen het versteken en verbergen van dusdanige en andere quaadwillige personen, ook tegens de waarden en waardinnen* (Vlissingen, 28 april 1643).

Gemeentearchief Vlissingen, 399 Verzameling Gedrukte Ordonnanties, *Ordonnantie teghens de Bedelaers*, red. Samuel Versterre (Vlissingen, 2 november 1649).

Jacob van Egmont, *De Vrolyke Kramer met Klyn Jans plezierig en vermakelyk Mars-Dringend Hondje* (Amsterdam, 11^e druk).

Jacob van Egmont, *Kleyn Jans Konkelpotje* (Amsterdam, 1714).

Oude drukken en pamfletten N313, J. van Essen, *Publicatie tegen het omlopen van vreemde cramers ten platten Lande*, red. H. van Goor (Arnhem, 1741).

Regionaal Archief Nijmegen, Oude drukken en pamfletten N196, *Ordonnantie bij borgemeesteren, schepenen ende Raat der stadt Nijmegen gemaakt tegens de bedelaars, vagabonden, leprosen ende andere landtstrijckers*, red. N. van Hervelt (Nijmegen, april 1651).

Regionaal Archief Nijmegen, Oude drukken en pamfletten N313, J. van Essen, *Publicatie tegen het omlopen van vreemde cramers ten platten Lande*, red. H. van Goor (Arnhem, 1741).

Rojas, Agustín de, *El viaje entretenido* (1603).

Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Ordonnantie tegen bedelarij waarbij tevens de armenzorg door aalmoezeniers geregeld wordt* (Haarlem, 9 september 1609).

Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Ordonnantie tegen de straatschenderij* (Haarlem, 30 april 1648).

Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Ordonnantie tegen straatschenderij en tegen het lastigvallen van burgers* (Haarlem, 19 maart 1670).

Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Publicatie dat aanbrengrers van straatschenders die in de gevangenis belanden, een geldelijke beloning zullen ontvangen* (25 november 1671).

Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Publicatie dat aanbrengrers van straatschenders die in de gevangenis belanden, een geldelijke beloning zullen ontvangen* (17 oktober 1675).

Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Publicatie dat de premie op aangifte van straatschenderij wordt verhoogd* (Haarlem, 9 november 1648).

Stadspublicaties van het Stadsbestuur van Haarlem, 2166 Collectie van Stadspublicaties, *Publicatie waarbij een beloning wordt uitgelooft voor het aangeven van straatschenders* (Haarlem, 24 januari 1765).

Afbeeldingen

Bruegel, Pieter, *Het gevecht tussen Vasten en Vastenavond* (1559).

Hals, Frans, *Buffoon playing a lute* (ca. 1623).

Hogarth, William, *The enraged musician* (1741).

Vliet, Rietje van, 'Klein Jan: de bard van de Botermarkt', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 30 (Moordrecht, 2007).